

УДК 347.51

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v101.2024.15>*І. В. Міщук, Б. С. Киричук*

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ВИЗНАЧЕННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕЛІКТНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ: ВІТЧИЗНЯНИЙ І ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

Постановка проблеми та її актуальність. Одним із головних завдань, які визначені в Постанові Кабінету Міністрів України «Про утворення робочої групи щодо рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України» від 17.07.2019, є проведення комплексного й системного аналізу норм чинного цивільного законодавства України для визначення тих сфер приватноправових відносин, які потребують приведення у відповідність до світових тенденцій розвитку приватного права. Так, у Концепції оновлення Цивільного кодексу України, яка була запропонована членами цієї робочої групи, неодноразово акцентується увага на необхідності перегляду Глави 82 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), яка регулює недоговірні зобов'язання та процес відшкодування шкоди [12].

Члени робочої групи погоджуються, що останнім часом проблема відшкодування майнової та моральної шкоди в Україні є особливо актуальною, зважаючи на такі об'єктивні причини, як фінансова криза і збройних конфлікт на Сході України, який розпочався 2014 року [12]. На наше переконання, війна Російської Федерації (далі – РФ) проти України зумовила суттєве технологічне й економічне відставання України та зробила її вразливою до зовнішньої агресії. За таких умов найбільше страждають мирні жителі України, чії будинки у ході збройної атаки були зруйновані частково чи повністю, а також вітчизняні підприємці та інвестори. Саме ці обставини зумовлюють необхідність проведення детального наукового дослідження комплексу питань, пов'язаних з правовим регулюванням відносин, що виникають у зв'язку із завданням майнової та моральної шкоди. Серед них особливої увагу заслуговують підстави й умови деліктної відповідальності, яка реалізується в рамках охоронних цивільних правовідносин.

Мета статті – дослідження концептуальних засад тлумачення та реалізації деліктних зобов'язань на основі проведення порівняльно-правового аналізу цивільного законодавства України та зарубіжних держав.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зауважимо, що зобов'язання із заподіяння шкоди, іменовані в низці правових систем деліктними, належать до найдавніших видів зобов'язань. З огляду на це, можна стверджувати, що проблема застосування й реалізації деліктних зобов'язань за останнє десятиліття досить активно вивчалася вітчизняними дослідниками, зокрема, Ю. Безкоровайною, Ю. Борисовою, С. Гриньковим, К. Мануїловою, І. Митрофановим, О. Отрадновою, І. Плахіною, Д. Плачковим, І. Поліщук, С. Ременяк, О. Церковною, Р. Шишкою, А. Юренко. Також питання деліктних зобов'язань є темою досліджень багатьох зарубіжних вчених-цивілістів, зокрема, С. Познера, Г. Гудріч і Д. Харріса. Поряд

з цим, віддаючи належне напрацюванням дослідників, зауважимо, що питання реалізації деліктних зобов'язань в умовах режиму дії воєнного стану досі залишається не повністю дослідженим.

Виклад основного матеріалу. При дослідженні поняття та підстав виникнення деліктних зобов'язань у цивільному праві України вітчизняні науковці доволі часто звертаються до положень римського приватного права, що видається цілком закономірним, враховуючи його значення для формування основних інститутів цивільного права країн романо-германської правової сім'ї.

Делікти в римському праві – це загальна назва правопорушень, які залежно від наслідків поділялися на публічні (*delicta publica*) і приватні (*delicta privata*). У той час, коли публічні делікти порушували інтереси держави в цілому й відносилися до юрисдикції римського кримінального суду, приватні делікти кваліфікувалися як замах на інтереси приватних осіб і, як правило, вирішувалися самими власниками майна [14, с. 273].

Як зазначають О. Отрадна та Ю. Безкоровайна, у випадках, коли йшлося про такі приватні делікти, як особиста образа, дрібна крадіжка, грабіж і неправомірне пошкодження або знищення чужих речей, абсолютно визначені матеріальні інтереси власника майна у більшості випадків захищалися шляхом фізичного насильства. Це пов'язано з тим, що в стародавні часи держава переважно не втручалася у відносини між приватними особами, натомість захист своїх інтересів був справою самих потерпілих. Так, у Законах XII таблиць містилася норма, відповідно до якої, неспроможного боржника зв'язували шкурами чи ланцюгами, вага яких прирівнювалася до ваги речей (срібла чи золота), які він заборгував [9, с. 48]. Водночас, як влучно зазначає С. Галкевич, незважаючи на те, що з часів Законів XII таблиць і до періоду імперії римська система приватних деліктів зазнала значних змін, і вироблені претором положення поступово пом'якшили казуїстичний характер цивільного права, римське право так ніколи й не виробило загального принципу, з використанням якого власники пошкодженого чи втраченого майна змогли б вимагати законного відшкодування [2, с. 339].

На відміну від права Стародавнього Риму, сьогодні в більшості держав світу діє загальне правило, згідно з яким становище кредитора й боржника, хоч теоретично і є протилежними одне одному, проте відносини між ними не є відносинами субординації, незважаючи на всю їхню нерівноваженість. Як суб'єкти правовідносин, кредитор і боржник, навіть коли йдеться про недоговірні зобов'язання, рівноправні один одному – у законодавстві, партнерстві чи судовому захисті. Саме цього вимагає зобов'язання за сучасним цивільним правом [9, с. 52].

Також О. Отрадна акцентує увагу на тому, що поняття «зобов'язання із заподіяння шкоди», яке часто ще іменують «деліктним зобов'язанням», а також категорію «відповідальність за заподіяння шкоди», як у вітчизняній літературі, так і на практиці, часто розцінюють як тотожні [9, с. 50]. Водночас С. Гринько зауважує, що сьогодні існує гостра необхідність у розмежуванні понять «деліктне зобов'язання» і власне «цивільно-правова відповідальність», що, на жаль, так і не зафіксовано у Главі 82 ЦК України. Так, на переконання вченого, цивільно-правова відповідальність розкривається через застосування до делінквента

передбачених нормою вітчизняного права заходів державного примусу з метою відновлення, виправлення правового (майнового) становища потерпілого, а також встановлення правової превенції проти можливості порушення прав власника майна у майбутньому [5, с. 238]. Іншими словами, цивільно-правова відповідальність – це передбачений законом чи договором й забезпечений силою державного примусу обов'язок делінквента (порушника зобов'язання) потерпіти негативні наслідки за правопорушення з метою відновлення чи компенсації порушеного права у вигляді накладення на винного майнових зобов'язань. Тобто, сутність цивільно-правової відповідальності проявляється через наявність трьох основних структурних елементів, а саме: державного примусу, суспільного засудження протиправної поведінки правопорушника й обов'язок понесення негативних наслідків [10, с.4].

Як уже зазначалося, римським правом так і не було розроблено загального підходу, відповідно до якого особа, яка завдала шкоду, повинна була її відшкодувати в повному обсязі. З огляду на це, цілком закономірно й те, що поняття генерального й спеціального деліктів також не розглядалося в Стародавньому Римі. Водночас, саме завдяки цим категоріям сьогодні сучасна цивілістика визначає походження недоговірних зобов'язань.

Так, лише наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у континентальній системі права в законодавчому порядку було оформлено правило генерального делікту. За словами Ю. Борисової, перша згадка про це правове явище була зафіксована у Все-загальному Пруському земському уложенні 1794 р., де вказувалося, що будь-хто, хто ображає іншу особу навмисно або з грубої необережності, зобов'язаний надати цій іншій особі повне задоволення. Той же, хто образить іншого із звичайного недогляду, повинен відшкодувати лише реальну шкоду, що виникла внаслідок цього. Трактуючи Пруське уложення, Ю. Борисова зазначає, що під «образою» законодавець розумів умисне чи необережне протиправне завдання шкоди, а під самою «шкодою» – будь-яке погіршення умов існування людини з точки зору як її фізичного, так і морального стану, зокрема, щодо її свободи, честі та гідності [1, с. 197].

Сьогодні основним нормативно-правовим актом у цивільному праві Німеччини, що регулює деліктні зобов'язання, є Німецьке цивільне уложення 1904, у якому закріплено Розділ 27 «Недозволені дії» Книги 2 «Зобов'язальне право».

Спочатку розробники Німецького цивільного уложення як представники романо-германської правової сім'ї схилилися до законодавчих тенденцій Франції та ввели в Уложення загальне застереження, згідно з яким абсолютно будь-яке завдання шкоди мало тягнути за собою обов'язок її відшкодувати. Автори першого законопроекту Німецького цивільного уложення наполягали на тому, що неможливо забезпечити достатній захист від протиправних дій, якщо обов'язок відшкодувати шкоду буде прив'язаний до окремо визначеної кількості деліктів, сукупність яких не буде мати вичерпного характеру. Завдяки цим пропозиціям було прийнято зміни до параграфу 823 Німецького цивільного уложення, згідно з яким особа, яка навмисно або в результаті необережності протиправно завдає шкоду життю або здоров'ю, посягає на свободу, власність або на будь-яке інше право особи, зобов'язана відшкодувати завдану шкоду. Іншими словами, німецькі

законодавці під час вирішення подібних ситуацій керуються правилом генерального делікту [6, с. 170].

У Німецькому цивільному уложенні не згадується про причинно-наслідковий зв'язок як про обов'язкову умову настання деліктної відповідальності. Однак, і представники німецької доктрини, і законодавці зійшлися на тому, що юридично значимий причинний зв'язок між діями відповідача й завданою шкодою має вирішальне значення для притягнення особи до відповідальності. Так, із практики Федерального Верховного суду Німеччини слідує, що такий причинно-наслідковий зв'язок існує, якщо мета, досягнута відповідачем, буде результатом його поведінки, що відповідає «реальному стану речей, а не тільки особливим та незвичайним обставинам, які розумна й усвідомлена людина в повсякденному житті не бере до уваги» [6, с. 171].

Потерпілий – це особа, якій через вчинення делікту було завдано майнову чи моральну шкоди. Потерпілим може бути не тільки фізична, але і юридична особа. Крім того, Німецьке цивільне уложення у ряді випадків дозволяє звертатися з вимогами про відшкодування шкоди третім особам, яким шкода була завдана побічно. Так, відповідно до параграфу 844 Уложення, треті особи мають право вимагати відшкодування шкоди в разі смерті чи каліцтва потерпілого, якщо доведуть, що він надавав третім особам послуги в домашньому господарстві чи на підприємстві. У такому випадку делінквент повинен шляхом виплати грошової ренти відшкодувати третій особі збитки, викликані позбавленням послуг [6, с. 171].

Водночас, якщо потерпілим за німецьким правом може бути будь-яка фізична особа незалежно від віку й стану здоров'я, то до делінквента, тобто особи, щодо якої застосовуються зобов'язання, закон встановлює ряд обмежень.

Так, відповідно до параграфу 827 Німецького цивільного уложення, особа, яка в безсвідомому стані або в стані хворобливого розладу психіки, що об'єктивно виключає вільне волевиявлення, завдає шкоду іншій особі, не несе відповідальності за шкоду. Відповідальність на цю особу може бути покладена тільки в тому випадку, якщо вона самостійно та з власної вини ввела себе в такий стан шляхом вживання спиртних напоїв чи інших подібних засобів [6, с. 171].

Також звільняються від відповідальності за завдання майнової шкоди малолітні особи віком до 7 років, натомість особи віком від 7 до 10 років не відповідатимуть за завдану шкоду лише в тому разі, якщо при вчиненні діяння (протиправної дії чи бездіяльності) вони не володіли розумінням, необхідним для усвідомлення своєї відповідальності. Такий же принцип застосовується правоохоронними органами Німеччини щодо осіб з вадами слуху та зору [6, с. 172].

На думку Г. Горецької та С. Фіцик, унікальність цивільного права Німеччини проявляється в тому, що воно, на відміну від законодавства багатьох інших держав, найбільш детально регулює питання множинності делінквентів у недоговірних зобов'язаннях. Так, відповідно до параграфу 830 Німецького цивільного уложення, якщо декілька осіб спільно вчинили одне чи декілька протиправних діянь, об'єднаних єдиним умислом, кожен з делінквентів буде нести відповідальність за цю шкоду. Аналогічне правило діє, якщо неможливо встановити, хто зі співучасників справді причетний до вчинення делікту. У більшості випадків, зазна-

чене правило розповсюджується також на підбурювачів і пособників, які визнаються солідарними боржниками [4, с. 92].

До романо-германської правової сім'ї також прийнято відносити Францію, у якій згідно з чинним цивільним законодавством, правом на відшкодування майнової і моральної шкоди наділене широке коло потерпілих, починаючи від осіб, які перебували під опікою померлого годувальника, і завершуючи будь-якою особою, яка здатна довести, що зі смертю близької людини вона понесла невідворотну втрату. Цікавим видається той факт, що цивільне право Франції дозволяє подати позов проти винного навіть тим особам, з якими постраждалий не перебував у тісних родинних чи подружніх взаєминах – достатньо довести, що ця людина, незважаючи на відсутність явних зв'язків, була важливою для вас [8, с. 116].

На відміну від Німеччини та Франції, інститут деліктних зобов'язань США відразу був сформований за стандартами сингулярної системи деліктів, що охоплювала велику кількість цивільних правопорушень з різним фактичним складом. Однак, як правильно зазначає Ю. Борисова, вже на початку ХХ століття ця система не відповідала потребам розвитку нових суспільних відносин, адже суди не могли забезпечити захист й охорону прав учасників цивільних правовідносин без розширеного тлумачення і застосування старих деліктів до нових конфліктних ситуацій, що виникали у зв'язку з динамічним розвитком США [1, с. 194]. Як наслідок, американські юристи почали активно шукати єдині критерії деліктної відповідальності й узагальнююче визначення деліктних зобов'язань. Водночас, варто зауважити, що законодавці так і не розробили єдиного визначення деліктних зобов'язань, не наводиться воно й у Зводі деліктного права США.

На відміну від цивільного права Німеччини, у законодавстві США детально розкривається поняття шкоди, під якою розуміють не лише загальне порушення інтересів і прав власників майна, однак і її специфічний зміст, а саме завдання моральної або психічної шкоди – приниження, гнів, сором, відчай, переляк, страх, надмірне хвилювання, а також завдання шкоди юридичним відносинам між особами, наприклад, подружнім або батьківським [1, с. 195]. Крім того, доктрина й судова практика США визначають, що протиправні дії залежно від кількості потерпілих можуть класифікуватися як масовий делікт (наприклад, спричинення авіакатастрофи, аварії на АЕС чи хімічному заводі), як груповий делікт (наприклад, дифамація колективу службовців корпорації) або як індивідуальний делікт проти однієї фізичної чи юридичної особи.

Підсумовуючи зазначене, можна стверджувати, що цивільно-правова відповідальність – це передбачений законом і встановлений на підставі рішення суду примус до правопорушника зазнати негативних наслідків за допущене незаконне діяння з метою відновлення чи компенсації завданої потерпілому шкоди. Попри певні відмінності в правовому регулюванні деліктних відносин в Україні та зарубіжних держав, підставами виникнення деліктних зобов'язань у цивільному праві є факти завдання шкоди майну фізичної чи юридичної особи, а також завдання моральної шкоди. Як наслідок, процес розгляду пред'явленого позову буде відрізнятися в кожній державі, що зумовлено суттєвими розбіжностями в регулюванні деліктної відповідальності, наявності вини й можливості вимагати відшкодування моральної шкоди.

Література

1. Борисова Ю.М. Підстави виникнення деліктних зобов'язань у цивільному праві України та США. *Вісник ОНУ ім. І.І. Мечникова. Серія «Правознавство»*. 2019. Вип. 1(34). С. 193-199.
2. Галкевич С.В. Формування принципів справедливості і добросовісності в римському приватному праві. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2022. №6. С. 337-342.
3. Голубева Н.Ю. Проблема класифікації недоговірних зобов'язань. *Актуальні проблеми держави і права*. 2017. №79. С. 74-77.
4. Горецька Г.В., Фіцик С.О. Особливості зобов'язання як цивільно-правової категорії, реципованої з римського приватного права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. №1. С. 91-93.
5. Гринько С.Д. Деліктні зобов'язання римського приватного права: поняття, система, рецепція : монографія. Хмельницький, 2012. 724 с.
6. Гринько С.Д. Загальні засади деліктного права Франції, Німеччини, та України: порівняльно-правовий аналіз. *Міжнародне приватне право: розвиток, порівняльний аспект, гармонізація*. 2019. №3. С. 169-172.
7. Довговерт А.С. Рекодифікація Цивільного кодексу України: основні чинники і передумови для старту. *Право України*. 2019. №1. С. 27-41.
8. Отраднова О.О. Деліктні зобов'язання в цивільному праві Франції. *Юридичні науки*. 2012. №92. С. 115-118.
9. Отраднова О.О., Безкоровайна Ю.М. Деліктні зобов'язання у цивільному праві Німеччини. *Університетські наукові записки*. 2010. №4 (36). С. 47-52.
10. Плахіна І.В. Зобов'язання із заподіяння шкоди в праві ФРН, Франції, Англії та США. *Часопис Академії адвокатури України*. 2013. №21. С. 1-6.
11. Присяжнюк В.П. Цивільно-правова відповідальність за збиток і шкоду, що завдані працівникам правоохоронних органів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук : 12.00.03. К., 2011. 18 с.
12. Про утворення робочої групи щодо рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.07.2019 №650. *Офіційний вісник України*. 2019. №60.
13. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 №435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №40.
14. Шишка Р.Б., Шишка О.Р. Цивільно-правова відповідальність і деліктне зобов'язання. *Університетські наукові записки*. 2012. №1(41). С. 271-280.

Анотація

Мищук І. В., Киричук Б. С. Концептуальні засади визначення та реалізації деліктних зобов'язань: вітчизняний і зарубіжний досвід. – Стаття.

У статті досліджуються концептуальні засади тлумачення та реалізації деліктних зобов'язань на прикладі досвіду України й зарубіжних держав. Встановлено, що сьогодні одним із головних завдань держави є проведення комплексного й системного аналізу норм чинного цивільного законодавства України для визначення тих сфер приватноправових відносин, які потребують приведення у відповідність до світових тенденцій розвитку приватного права. На переконання автора, збройний конфлікт Російської Федерації проти України зумовив суттєве технологічне й економічне відставання України та зробив її вразливою до зовнішньої агресії. Саме ці обставини зумовлюють необхідність проведення детального наукового дослідження комплексу питань, пов'язаних з правовим регулюванням відносин, що виникають у зв'язку із заподіянням майнової та моральної шкоди. Серед них особливої увагу заслуговують підстави й умови деліктної відповідальності, яка реалізується в рамках охоронних цивільних правовідносин.

Встановлено, що під час дослідження поняття і підстав виникнення деліктної відповідальності у цивільному праві України науковці доволі часто звертаються до положень римського приватного права, що видається цілком закономірним, враховуючи його значення для формування основних інститутів цивільного права країн романо-германської правової сім'ї. Водночас, автором акцентовано увагу на тому, що відомим юристам Стародавнього Риму вдалося створити лише загальну конструкцію деліктного зобов'язання, натомість активний розвиток цього інституту розпочався лише наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у континентальній системі права.

У ході дослідження визначено, що деліктні зобов'язання – це один з основних інститутів зобов'язального права й водночас одна з форм громадянської відповідальності. Під даним визначенням розу-

міється таке цивільно-правове зобов'язання, в якому потерпілий має право вимагати від винного повного відшкодування протиправно заподіяної майнової та моральної шкоди шляхом надання компенсації. Сукупність норм, яка встановлює загальне недоговірне зобов'язання називають генеральним деліктом, а норми, що визначають окремі склади правопорушень із недоговірних зобов'язань – сингулярною системою деліктів.

Ключові слова: деліктні зобов'язання, зобов'язання із заподіяння шкоди, цивільно-правова відповідальність, генеральний делікт, сингулярна система деліктів, відшкодування майнової та моральної шкоди.

Summary

Mishchuk I. V., Kyrychuk B. S. Conceptual principles of definition and realization of tort liabilities: national and foreign experience. – Article.

The article examines the conceptual foundations of interpretation and enforcement of tort obligations based on the experience of Ukraine and foreign countries. The author establishes that today one of the main tasks of the State is to conduct a comprehensive and systematic analysis of the provisions of the current civil legislation of Ukraine with a view to identifying those areas of private law relations which need to be brought into line with the global trends in the development of private law. According to the author, the armed conflict of the Russian Federation against Ukraine has caused a significant technological and economic lag in Ukraine and made it vulnerable to external aggression. These circumstances necessitate a detailed scientific study of a set of issues related to the legal regulation of relations arising in connection with property and non-pecuniary damage. Among them, special attention should be paid to the grounds and conditions of tort liability which is realized within the framework of civil security relations.

The author establishes that when studying the concept and grounds of tort liability in the civil law of Ukraine, scholars quite often refer to the provisions of Roman private law, and this seems quite natural given its importance for the formation of the basic civil law institutions of the countries of the Romano-Germanic legal family. At the same time, the author emphasizes that the famous lawyers of Ancient Rome managed to create only a general construction of tort liability, and the active development of this institution began only in the late eighteenth and early nineteenth centuries in the continental system of law.

The study determines that tort liabilities are one of the main institutions of the law of obligations and, at the same time, a form of civil liability. This definition refers to a civil law obligation in which the victim has the right to demand from the perpetrator full compensation for unlawfully caused property and non-pecuniary damage by way of compensation. The set of rules that establishes a general non-contractual obligation is called a general tort, and the rules that define individual offenses from non-contractual obligations are called a singular system of torts.

Key words: tort liabilities, liabilities for causing damage, civil liability, general tort, singular system of torts, compensation for property and non-pecuniary damage.